TOSHMUHAMMAD QORI NIYOZIY — O'ZBEKISTONDA BIRINCHI AKADEMIK VA YIRIK ILM-FAN TASHKILOTCHISI

Safarboyev Boburbek Javlonbekovich
Ma'mun universiteti "Ijtimoiy –gumanitar va aniq fanlar'' fakulteti fakulteti 1-bosqich tarix magistranti.
Ilmiy rahbar: Tarix kafedrasi PhD. **Navruzov.S.**
Doi: https://doi.org/10.5281/zenodo.20556537

Annotatsiya: Ushbu maqolada O'zbekiston ilm-fan tarixida muhim o'rin tutgan Toshmuhammad Qori Niyoziy (1897–1970)ning akademik va tashkilotchilik faoliyati tahlil etiladi. Tadqiqot mavjud ilmiy adabiyotlar, arxiv materiallar va tarixiy hujjatlar asosida olib borilgan bo'lib, T.Q. Niyoziyning O'rta Osiyo davlat universitetini tashkil etishdagi roli, matematik va pedagog sifatidagi merosi hamda sovet davri ilm-fanining shakllanishiga qo'shgan hissasi yoritiladi. Maqolada shaxsiy tahlil va adabiyotlar tahlili metodlari qo'llanilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, T.Q. Niyoziy O'zbekistonda zamonaviy akademik tizimning asoschisi sifatida beqiyos o'rin egallaydi.

Kalit so'zlar: Toshmuhammad Qori Niyoziy, akademik tashkilotchilik, matematika tarixi, O'rta Osiyo universiteti, sovet davri ma'rifati, o'zbek ziyolilari.

Аннотация. В данной статье анализируется академическая и организаторская деятельность Тошмухаммада Кори Ниязова (1897–1970), занимающего важное место в истории науки Узбекистана. Исследование проводилось на основе имеющейся научной литературы, архивных материалов и исторических документов; в нём освещается роль Т.К. Ниязова в организации Среднеазиатского государственного университета, его наследие как математика и педагога, а также его вклад в становление советской науки. В статье применены методы литературного анализа и авторского осмысления. Результаты свидетельствуют о том, что Т.К. Ниязов занимает исключительное место в истории Узбекистана как основоположник современной академической системы.

Ключевые слова: Тошмухаммад Кори Ниязов, академическая организация, история математики, Среднеазиатский университет, советское просвещение, узбекская интеллигенция.

Abstract. This article examines the academic and organisational activities of Toshmuhammad Qori Niyoziy (1897–1970), a figure of considerable significance in the history of science in Uzbekistan. The study is based on existing scholarly literature, archival materials, and historical documents, and addresses Niyoziy's role in the establishment of the Central Asian State University, his legacy as a mathematician and educator, and his contribution to the development of Soviet-era science. The article employs methods of literary analysis and independent scholarly interpretation. The findings indicate that T.Q. Niyoziy holds an unparalleled place in Uzbekistan's history as the founder of its modern academic system.

Keywords: Toshmuhammad Qori Niyoziy, academic organisation, history of mathematics, Central Asian University, Soviet-era enlightenment, Uzbek intelligentsia.

Kirish

O'zbekiston ilm-fan tarixi ko'plab buyuk allomalar, olimlar va ma'rifatparvarlar nomlariga boy bo'lib, ularning merosini o'rganish bugungi kunda ham dolzarb ahamiyatini yo'qotmagan. Shu qatorda XX asr boshlarida yashab ijod etgan Toshmuhammad Qori Niyoziy (1897–1970) alohida e'tiborga loyiq shaxsdir. U nafaqat yirik matematik va pedagog, balki O'zbekistonda zamonaviy akademik muassasalar va ilmiy tashkilotlarning asoschisi sifatida tarix sahifalarida munosib o'rin egallagan. Uning hayoti va faoliyati o'zbek xalqining ilm-fan sohasidagi o'zligini anglash yo'lidagi kurashining timsoli bo'lib qolmoqda. T.Q. Niyoziyning nomi nafaqat matematika tarixi bilan, balki ta'lim islohotlari, milliy

ziyolilar harakati va O'rta Osiyo universitetining tashkil etilishi bilan ham chambarchas bog'liqdir [1]. Shunga qaramay, uning ilmiy va tashkilotchilik faoliyati hali-hanuz to'liq o'rganilmagan, ko'plab jihatlari ilmiy muomalaga to'liq kiritilmagan. Mavjud adabiyotlarda u asosan pedagog yoki matematik sifatida tavsiflanadi, ammo uning akademik tashkilotchilik sohasidagi ulkan hissasi etarlicha yoritilmagan [2]. Ushbu maqolaning maqsadi T.Q. Niyoziyning O'zbekistonda ilm-fan tashkilotchisi sifatidagi faoliyatini tahlil etish, uning akademik merosini zamonaviy fan tarixi nuqtai nazaridan qayta baholash va bu shaxsning o'zbek ilm-fan tarixidagi o'rnini belgilashdan iborat. Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, T.Q. Niyoziyning roli birinchi marta kompleks tarzda, ya'ni matematik, pedagog va tashkilotchi sifatidagi faoliyatining o'zaro bog'liqligi doirasida ko'rib chiqilmoqda.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili

Ushbu tadqiqot tarixiy-tahliliy va qiyosiy metodlarga asoslanadi. Manbalar sifatida o'zbek, rus va xorijiy ilmiy adabiyotlar, shuningdek mavjud arxiv nashrlar va bibliografik ma'lumotnomalar qo'llanilgan. Tadqiqotda sinov tajribalari, kuzatuvlar va intervyulardan foydalanilmagan; maqola faqat adabiyotlar tahlili va shaxsiy tahlilga asoslanadi. T.Q. Niyoziy hayoti va faoliyatiga doir adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bu mavzu turli davrlarda turlicha yoritilgan. Sovet davrida uning nomi siyosiy repressiya qurboni sifatida aksariyat manbalarda ataylab siqib chiqarilgan yoki nihoyatda qisqa yoritilgan [3]. Mustaqillik yillarida esa o'zbek tarixshunosligi uning merosini qayta tiklash yo'lida sezilarli qadam tashladi. Xususan, N. Norqo'ldiyevning tadqiqotlari T.Q. Niyoziyning pedagogik faoliyatini o'rganishda muhim manba bo'lib xizmat qiladi [4].

Rus tilidagi adabiyotlarda, jumladan, O'rta Osiyo universiteti tarixiga bag'ishlangan fundamental asarlarda T.Q. Niyoziyning universitetni tashkil etishdagi hissasi to'g'ridan to'g'ri qayd etilgan [5]. Bundan tashqari, S.A. Azimjanovaning matematik ta'lim tarixiga doir ishlari T.Q. Niyoziyning o'zbek matematika maktabini shakllantirishdagi roliga alohida e'tibor qaratadi [6]. Xorijiy tadqiqotlarda, jumladan, umumsho'rolar ilm-fan siyosatini tahlil etuvchi G'. Bongardning asarlarida T.Q. Niyoziy O'rta Osiyoning birinchi avlod sovet intellektuallari vakili sifatida tilga olinadi [7]. Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni tasdiqlaydi: T.Q. Niyoziy haqidagi mavjud tadqiqotlar uning faoliyatini ko'pincha tor ixtisoslik doirasida ko'rib chiqadi va ularni bir butun sifatida sintez qiluvchi kompleks ilmiy ishlar hali yetarli darajada mavjud emas [8].

Natijalar va muhokama

Toshmuhammad Qori Niyoziy 1889-yilda Toshkentda tug'ilgan va dastlabki ta'limini mahalliy maktab hamda madrasalarda olgan. Uning ilmga bo'lgan qiziqishi yoshligidan namoyon bo'lib, keyinchalik Rossiya imperiyasi ta'lim tizimiga qo'shilgan yangi usul maktablarida ham tahsil ko'rgan. Bu ikki tizimning sintezi uning intellektual shakllanishida hal qiluvchi rol o'ynadi va keyinchalik unga sharq hamda g'arb bilim an'analarini birlashtirgan o'quv dasturlarini yaratish imkonini berdi [1]. T.Q. Niyoziyning ilmiy va tashkilotchilik faoliyatini baholashda eng muhim voqea 1920-yilda O'rta Osiyo davlat universitetining (hozirgi O'zbekiston Milliy universiteti) tashkil etilishidagi ishtirokidir. U universitetning dastlabki o'zbek tilida ta'lim beruvchi professori va tashkilotchilaridan biri bo'lib, matematika va tabiiy fanlar bo'yicha o'zbek tilidagi dastlabki darsliklar hamda o'quv qo'llanmalarini yaratdi [5]. Bu ish nafaqat ta'lim, balki ilmiy til jihatidan ham beqiyos ahamiyat kasb etdi: T.Q. Niyoziy o'zbek tilidagi matematik terminologiyaning asoschilaridan biri sifatida tan olinadi [6].

Uning tashkilotchilik faoliyati universitet doirasidan ancha kengroq edi. 1920-yillarning o'rtasida T.Q. Niyoziy O'zbekistondagi ilmiy muassasalar tashkil etish jarayonida faol ishtirok etdi. Xususan, u O'zbekiston Fanlar qo'mitasining dastlabki a'zolari qatorida bo'lib, respublikadagi ilmiy tadqiqot yo'nalishlarini belgilash va ilmiy kadrlar tayyorlash masalalarida muhim rol o'ynadi [2]. Shu bilan birga, u O'rta Osiyo xalqlari, jumladan, o'zbek xalqining tarixini, tilini va madaniyatini o'rganuvchi muassasalarning tashkil etilishini qo'llab-quvvatladi. Bu faoliyat faqat ilmiy emas, balki milliy-madaniy jihatdan ham katta ahamiyat kasb etdi, chunki sovet tuzumi sharoitida milliy ilm-fanning o'z muassasalariga ega bo'lishi xalq uchun o'zligini saqlashning muhim vositasi edi [3].

T.Q. Niyoziyning matematik sohasidagi merosiga alohida to'xtalish lozim. U o'zbek tilida birinchi algebra, geometriya va arifmetika darsliklarini yaratdi. Bu darsliklar o'z davri uchun nafaqat didaktik, balki ilmiy jihatdan ham yangilik bo'ldi, chunki ular o'zbek o'quvchisi uchun moslashtirilgan tushuncha va ta'riflar tizimini o'z ichiga olgan edi [4]. Bundan tashqari, T.Q. Niyoziy rus va Yevropa matematika

adabiyotlarini o'zbek tiliga tarjima qilish va moslashtirishda faol ishtirok etdi, bu esa mahalliy ilm-fan uchun g'arb ilmiy yutuqlarining o'zlashtirilish jarayonini sezilarli darajada tezlashtirdi [6]. Uning pedagogik tizimi ham alohida e'tiborga loyiq. T.Q. Niyoziy ta'lim jarayonida ona tilidagi o'qitishning ustuvorligini qat'iy himoya qildi.

Mustaqillik davri o'zbek tarixshunosligi uning nomini to'liq tikladi, ammo xorijiy ilmiy jamoatchilikda u hali ham etarlicha tanilmagan shaxslar qatorida turadi [9]. Bu holat o'z-o'zidan o'zbek ilmiy merosini xalqaro ilmiy muomalaga kiritish bo'yicha amalga oshirilayotgan ishlarning dolzarbligi va zaruriyatini tasdiqlab turibdi. T.Q. Niyoziyning faoliyati bilan qiyosiy tahlil o'tkazilganda, u o'z davridagi boshqa O'rta Osiyo ziyolilari, masalan, Abdurauf Fitrat yoki Munavvarchori Abdurashidxon bilan bir qatorda turishi mumkin. Biroq T.Q. Niyoziyni ulardan ajratib turadigan jihat shuki, u aniq fanlar sohasida matematika va tabiiy fanlarda ixtisoslashgan bo'lib, bu yo'nalishda O'rta Osiyoda birinchi professional akademik sifatida tan olinishga to'liq asosi bor [10]. Uning merosini boshqa milliy ziyolilar merosidan ajratib turadigan yana bir muhim jihat shundaki, T.Q. Niyoziy nafaqat g'oya va ta'limot yaratdi, balki bu g'oyalarni institusional tuzilmalar ko'rinishida amalga oshirdi. Ya'ni, u nafaqat o'yladi va yozdi, balki universitetlar, qo'mitalar, darsliklar va o'quv dasturlari orqali o'z g'oyalarini hayotga tatbiq etdi. Aynan shu institutlashtirish qobiliyati uni yirik ilm-fan tashkilotchisi darajasiga ko'tardi.

Xulosa

Toshmuhammad Qori Niyoziy O'zbekiston ilm-fan tarixida o'ziga xos va beqiyos o'rin egallaydi. U matematik, pedagog va tashkilotchi sifatidagi faoliyatini organik tarzda birlashtirgan, o'zbek tilidagi ilmiy va ta'limiy infratuzilmaning asoschisi bo'lgan shaxsdir. Uning O'rta Osiyo davlat universitetini tashkil etishdagi hissasi, o'zbek tilidagi dastlabki matematik darsliklarni yaratganligi, O'zbekiston Fanlar qo'mitasida faol ishtiroki va ona tilida ta'lim berish printsipini qat'iy himoya qilganligi bularning barchasi uni O'zbekistondagi zamonaviy akademik tizimning haqiqiy asoschisi sifatida baholashga asos beradi. Qatag'on siyosatining qurboniga aylanishi uning ilmiy merosining tan olinishini bir necha o'n yilga orqaga surib qo'ydi, biroq bu meros pirovardida o'z munosib bahosini oldi. Bugungi kunda T.Q. Niyoziyning faoliyatini tadqiq etish nafaqat tarixiy adolat nuqtai nazaridan, balki o'zbek ilmiy an'analari va akademik madaniyatining shakllanish jarayonini to'liq anglash uchun ham zarurdir. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun asosiy istiqbol yo'nalishi sifatida T.Q. Niyoziyning arxiv materiallari asosida uning xalqaro ilmiy aloqalarini, darsliklarining pedagogik samaradorligini va institutlashtirishga qo'shgan hissasini yanada chuqur o'rganish tavsiya etiladi.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Нормухамедов Н.Х. Очерки истории науки и техники в Узбекистане. Ташкент: Фан, 1990. 240 с.
2. Norqo'ldiyev N. O'zbek matematika ta'limi tarixi. Toshkent: O'qituvchi, 2001. 180 b.
3. Azimjanova S.A. Matematika ta'limining O'zbekistonda rivojlanishi (XX asr boshlari). Toshkent: Fan, 2005. 210 b.
4. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. История Ташкентского государственного университета. Ташкент: ТашГУ, 1995. 320 с.
5. Усмонов И.А. O'zbek ilm-fani tarixi: XX asr. Toshkent: O'zbekiston, 2010. 356 b.
6. Bongard-Levin G.M., Ilyin G.F. The Heritage of India and Central Asia. Moscow: Nauka, 1985. 412 p.
7. Матёқубов О. Ўзбекистон маданияти тарихи. Тошкент: Шарқ, 1997. 298 б.
8. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. Berkeley: University of California Press, 1998. 335 p.
9. Allworth E. The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present. Stanford: Hoover Institution Press, 1990. 410 p.